

Az 1956-os forradalom mint válság és az új egyházpolitika korlátozott modernitása⁵⁷²

Az 1956-os forradalom és szabadságharc a sztálinizmus válságának egyik intő példaként változásokat generált Magyarországon.⁵⁷³ Ameddig az állampárt szemszögéből az események vitathatatlanul krízist idéztek elő, addig az egyházak számára a rövid történelmi pillanat enyhülést hozott. A forradalom vívmányait a kádárizmus szinte egyből elsöpörte, de a papság ameddig csak tehetett tartósította az olvadás gyümölcseit. A Magyar Szocialista Munkáspárt (MSZMP) a hatalommegszilárdítás periódusában észlelte, hogy a korábbi, sztálinista eszköztár erőteljes módosításokra szorul. Ez a tendencia és módszerváltás egyértelműen érzékelhető az egyházpolitika színterén is. Tanulmányunkban arra teszünk kísérletet, hogy országos és lokális (Heves megyei) példákon és emberi sorsokon keresztül szemléltessük válság és a módosulás legjellemzőbb megjelenéseit. Nagy hangsúlyt fektetünk a katolikus egyház és a forradalom kapcsolatára, illetve a korai kádárizmushoz fűződő viszonyára. Az új típusú egyházpolitika struktúráján keresztül pedig igyekszünk rámutatni a legfontosabb változásokra és az egyházkorlátozás vidéki megjelenésére, a katolikus egyház kényszerpályákkal terhelt túlélési stratégiájára.

A katolikus egyház viszonya az 1956-os „válsághoz”

Az 1956-os forradalom a Magyar Katolikus Egyház életébe is hozott némi enyhülést. A pillanatnyi szabadság teret engedett és új impulzust adott a hitélet és a karitázmunka megélénkülésének és megerősödésének.⁵⁷⁴ Azt is hozzá kell tennünk a történetekhez, hogy

572 A kutatás a TÁMOP-4.2.1.D-15/1./KONV-2015-0013 „Kutatás, Innováció, Együttműködések – Társadalmi innováció és kutatási hálózatok együttműködésének erősítése” című projekt keretében belül valósult meg.

573 A sztálinizmus önfelszámolása azonban már jóval hamarabb megkezdődött. Kalmár Melinda az átalakulás első jelét a Komintern VII. kongresszusán deklarálta, szövetségesekkel kiegészítő népfrempolitika meghirdetésének pillanatára tette. Újabb értelmezési hullám vette kezdetét 1956-ban a Szovjet Kommunista Párt (SZKP) XX. kongresszusán. A viták nyomán ekkor megindult a kommunizmus aktív interpretációs korszaka. Az értelmezések körét tágította az az óriási változás is, amely a haditechnika fejlesztésével a kelet-nyugati viszonyt átalakította. A békés egymás mellett élés végül egy fellazuló ideológiai doktrínákkal működő koegzisztenciát hívott életre. *Kalmár Melinda: Ennivaló és hozomány. A kora kádárizmus ideológiája* Bp. 1998. 15-17.

574 Lásd bővebben: *Kálmán Peregrin OFM: Az egyház 1956 után.* In: *Magyar Katolikus egyház 1956.* Szerk. Szabó Csaba. Bp. 2007. 215-217.

a forradalom előkészítésében és megszervezésében a katolikus egyháznak semmilyen szerepe sem volt – ezért 1956 az egyháztörténetben nem is számít korszakhatárnak. A gomba módra szaporodó nemzeti és egyéb bizottságokban csak elvétve akadt papi személy. Az egyháztól, mint intézménytől távoli és idegen a forradalmak vitorláit fújni vagy fúvatni.⁵⁷⁵ A katolikus egyház természetesen üdvözölte a változásokat, amíg a hatalom számára 1956 végétől bizonytalanságot és fejtörést okozott a korábbi rend helyreállításának mikéntje. Az egyházak még a forradalom leverése utáni években is élvezhették a hirtelen kiszélesedett mozgástér adta lehetőségeket. Az MSZMP-nek és az egyházpolitika végrehajtó szerveinek szembesülnie kellett azzal a helyzettel, hogy a papság amennyire csak tudta, igyekezett kihasználni az új viszonyok adta lehetőségeket a társadalom mozgósítására. A vallásos élet durva elnyomatásából következő elkeseredés és az októberi, novemberi történések adta új remények illetve a forradalom leverése után jelentkező bizonytalanságok életre hívták és felbuzdították a korábban passzív vallásos közösségeket.

Brezanóczy Pál⁵⁷⁶ káptalani helynök úgy ítélte meg, hogy az erőszak elkerülésére óhatatlanul szükséges delegálni egyházi személyt az Egri Városi Tanács Forradalmi Bizottságba.⁵⁷⁷ A helynök egy nagy tiszteletben álló, tapasztalt és a politikai életben is jártas papot, Dr. Kiss István⁵⁷⁸ az Egri Érseki Papnevelő⁵⁷⁹ vicedirektorát bízta meg ezzel a feladattal.⁵⁸⁰ Kiss már 1945 előtt a közéletben aktív papok sorát bővítette. A szociális problémákkal kapcsolatban mindig is érzékeny ember lévén élénken érdeklődött a nincstelen, társadalom margójára szorult rétegek helyzete iránt. 1932-ben szerzett doktori címet teológiából a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetem hittudományi karán, innen a Diósgyőr-Vasgyári plébániára, majd 1934-36-ra Mezőkövesdre került, mint hittantanár. Így

575 *Balogh Margit*: A katolikus egyház és a forradalom. Események a források tükrében 1955 őszétől 1956 őszéig. In: A katolikus egyház 1956-ban. Szerk. Rosdy Pál. Bp. 2006. 37.

576 Dr. Brezanóczy Pál (1912 – 1962) 1952-ben kerül Egerbe, ahol ordinárius és a szatmári egyházmegye magyarországi részeinek érseki helynöke volt. 1956-ban káptalani helynöki rangra emelkedett, 1959-től apostoli kormányzó, 1964-től egri püspök, majd 1969-től egri érsek. Az Egri Főegyházmegye schematizmusa. Eger, 1975. 158.

577 Az Egri Városi Tanács Forradalmi Bizottsága 1956. október 29-én alakult ismeretlen taglétszámmal. Bővebben: *Cseh Zita*: Az 1956-os forradalom és megtorlás Heves megyei dokumentumai. Eger, 2006. 425.

578 Dr. Kiss Istvánt (1906 – 1981) 1930. június 33. szentelték pappá. Az egri főegyházmegye schematizmusa 1963. 51. *Kápolnai Iván*: Emlékezés Dr. Kiss Istvánra. Magyar Egyháztörténeti Vázlatok, 1-2. (2011) 213-219.

579 Az egri szeminárium az egri, szatmári nagy részben a váci, kassai és roznányi csonkamegyék-ből származó kispapok tanultak. Lásd bővebben a korabeli papi utánpótlás helyzetéről: *Katolikus Szemle*, XII. (1960: 2. száma) 145-147.

580 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL) XIX-A-21-d 1. doboz 0018-2/1957. Az egyházak magatartása az ellenforradalom idején.

testközelből ismerhette egyfelől a gyári munkásság, másfelől a törpebirtokosok, summások szociális gondjait. Kiss István 1933-tól kezdte hallatni a hangját a publicisztika színterén, először a katolikus szellemiségű Korunk Szava, majd a főként Bangha Béla jezsuita páter nevéhez kötődő Magyar Kultúra és egyéb más sajtótermékek hasábjain szerepelt. Művei kurrens szociális kérdésekben foglaltak állást. Lelkiismeretes szervezője volt a mezőkövesdi állástalan diplomások szellemi munkaközösségének, a csoportosulás kidolgozott egy „Mezőkövesd problémáinak megoldása” címet viselő memorandumot. Az írás többek között a summások földhöz való juttatását és a törpebirtokosok földterületének kiegészítését szorgalmazta. Kiss és társai a reformot a nagyközség Coburg hitbizományi nagybirtok 2000 hold földjéből óhajtották „finanszírozni”. A memorandumot Borsod-Gömör és Kishont megye főispánjának és magának Coburg földbirtokos apósának, József főhercegnek is megküldték. A főherceg lázítónak találta Kiss István és köre koncepcióját, így kezdeményezte csendőrségi megfigyelésüket, amelynek végül nem lettek súlyosabb következményei. 1936-ban kinevezték az Egri Érseki Hittudományi Főiskola rendes tanárának, majd 1943-tól az intézet vicerektora lett. Kiss energetikus társadalmi munkásságát bizonyítja, hogy oktatói teendői mellett a Katolikus Agrárfűzési Legényegyletek Országos Testületének (KALOT) egyházmegyei igazgatói tisztségét és a Gömbös-kormány által életre hívott „megyei szociális tanácsadó” státusával járó fáradtságos munkáját is magára vállalta. 1945 után belépett a Független Kisgazdapártba (FKGP) és listáról az 1945. november 4-ei nemzetgyűlési választások alkalmával bejutott a parlamentbe. 1946 márciusában szinte az elsők között kellett elhagynia a pártot a Rákosi-féle „szalámitaktika” következtében.⁵⁸¹ Nagy Ferenc⁵⁸² miniszterelnöknek köszönhetően az 1947. augusztusi választásokig megtarthatta mandátumát. Nagy ugyanis átengedte helyét képviselőtársa számára az országos lajstromban, így Kiss egy időre a pártonkívüliek táborát bővíthette.⁵⁸³

Kiss István tehát, mint országosan ismert papi személyiség és kiváló hitszónok érthető módon alkalmasnak mutatkozott a forradalom idején a felfűtött kedélyek csillapítására. Szerepvállalása azonban a forradalom bukása után az állambiztonsági szervek figyelmét is felkeltette. A vicerektor 1956 októberében és novemberében tett lépéseiről az Állami

581 Kiss István életéről lásd még: *Szecsó Károly*: Kiss István teológiai tanár élete és munkássága: egy élet Krisztus urunk szolgálatában. Eger, 1999.

582 Nagy Ferenc (1903-1979) 1930-ban részt vett a Független Kisgazdapárt (FKGP) alapításában, amelynek főtitkára volt 1945-ig. 1945-ben előbb újjáépítési miniszter lett, majd az FKGP elnökévé választotta. 1946. február 4. – 1947. május 31. között miniszterelnök volt. Rákosi Mátyásék 1947. június 1-én Nagy Ferencet, svájci távolléte alkalmával lemondásra kényszerítették, a történetek után emigrációba kényszerült. Lásd bővebben: *Vida István*: Nagy Ferenc. In. Nagy Képes Millenniumi Arcképcsarnok. Szerk. Rácz Árpád, Bp. 1999. 334-336.

583 *Szecsó K.*: Kiss István i. m. 62.

Egyházügyi Hivatal (ÁEH)⁵⁸⁴ megyei és központi iratain kívül főként az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában (ÁBTL) őrzött, Kiss Istvánról nyitott dossziéból értesülhetünk.⁵⁸⁵ A Lénárt József⁵⁸⁶ rendőr főhadnagy által 1958. május 13-án elkészített környezettanulmány összefoglalta a szóban forgó hónapok történéseit. Kiss István a forradalom idején ugyan egy tényleges politikai szerepet magára vállaló intézmény tagjaként funkcionált, de ott „*azonban nem tevékenykedett*”.⁵⁸⁷ Nagyobb visszhangra talált a katolikus szokások szerinti halottak napján, november 2-án celebrált beszéde. A gyászmise a forradalom addigi áldozatainak állított emléket, illetve az elesettek lelki megnyugvását szolgálta. Kiss 1956. november 2-án, reggel 9 órától nagyszámú közönség előtt megtartott szövege inkább főszékesegyházi hitszónoki és nem tanácsi státusával összefüggő szolgálatnak tekinthető. A beszéd szövege a következőképpen hangzott: „*Iszonyú ravatal előtt állunk. Tizenötezer halott ravatalánál. Nem is ravatal ez még, hiszen a Széna-téren, az Üllői út sarkán, házromok alatt temetetlenül fekszenek. Oltott mésszel öntötték le őket, ez a szemfedjük. Dehogyan ez a szemfedjük. Szemtanúk látták, hogy itt-ott háromszínű nemzeti lobogóval takarták le őket, ez a szemfedjük. Takarjon el téged magyar zászló te fiatal ápolónő, aki az Astoria téren pergőtűzben sebesültért mentél ki, s ott maradtál holtan. Magyar zászló igyad fel tiszta vérét annak a fiúnak, akit az Üllői utol a halál. Magyar zászló kivívott címer kettős kereszttel, takard el őket mind, akik temetetlenül ott fekszenek. Valaki kérdezte: Üdvözül-e a katona, vagy a harcos, aki úgy halt meg, hogy nincs keresztvetésnyi ideje sem a halál előtt.*

584 Az ÁEH 1951–1989-ig állt fenn, s jogutód nélkül szűnt meg. A hivatalt is érintették az 1956 végén történő állami szervek körében végbemenő átszervezések, összevonások. Az 1956. évi 33. számú törvényerejű rendelet megszüntette az Állami Egyházügyi Hivatalt, feladatkörét a Művelődésügyi Minisztérium vette át. Az ÁEH így betagozódott a kultuszminisztériumba, hivatalos elnevezése pedig Művelődésügyi Minisztérium Egyházügyi Hivatal lett. A hivatalt végül 1959-ben újjászervezték, s visszakapta önállóságát, erről az 1959. évi 25. számú törvényerejű rendelet értelmében került sor. Lásd bővebben: *Köbel Szilvia*: Oszd meg és uralkodj. Bp. 2006. 60–91., *Köpeczi Bócz Edit*: Az Állami Egyházügyi Hivatal tevékenysége. Bp. 2005. 14–18.

585 Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL) O-8944 Dr. Kiss István

586 Lénárt József 1931. december 7-én született Cserépfaluban. 1952. október 5-től bővítette az ÁVH kötelékét. A belüggyel a hadsereg toborzása után került kapcsolatba. 1952. szeptemberében jó eredménnyel elvégezte a tiszti képzést. A Magyar Néphadsereg égisze alól nyomban átkerült az ÁVH-hoz. Felvételét követően 1953-ban operatív iskolát végzett a Dzerzsinszkij Akadémián. Tanulmányai befejeztével a Műszaki Egyetem Hadmérnöki Karán tevékenykedett, mint elhárító tiszt. Itt teljesített szolgálatot egészen 1955 októberéig, amikor a Honvédelmi Tiszti Iskola Elhárító Osztályára került instruktornak. A forradalom és szabadságharc hónapjaiban és a második szovjet beavatkozást követően, 1956 októberétől 1957. február 8-ig fegyverrel harcolt a szovjetek és a kommunisták oldalán. 1957 februárjában a BM Heves Megyei Rendőr-főkapitányság Politikai Nyomozó Osztályára helyezték és az egyházi vonal vezetését kapta feladatul. 1981-ben vonult nyugdíjba. ÁBTL 2.8.1. 0779 Lénárt József

587 ÁBTL O-8944 Dr. Kiss István 236.

*Vigasztalásokra felelem, hogy a katolikus hittétel, hogyha valaki halála előtt szeretetből vállal áldozatot, s megbánja bűneit, lelke szentgyónás nélkül is megtisztul. Ez a szeretet legyen Isten iránt, legyen haza iránt, legyen eszem iránt megtisztul. Íme ez a felelet: Aki tehát nem gyűlöletből harcolt, hanem azért, hogy a haza boldoguljon, elnyerte üdvözségét. Látod most már nem is olyan iszonyú ez a ravatal. Fáj a pusztulás, fáj a fiatal életek megroppanása, rémséges lehetett az egymás ellen fordult hazafiak harcainak egyes jelenete, de a halottak sorsáért való aggodalom megnyihült. Tanulság: legyen nagyobb becsülete a nemzeti érzésnek. Okuljunk a félreértések sorozataiból, s menjünk végig a tanulság útján úgy, hogy az életben maradtok lelkei összebékéljenek, s a közös jó folytatásában, a romok felépítésében, hazánk szeretetében egybeforranak.*⁵⁸⁸A veretes sorok közzétételére, amely körülbelül 5 percig tartott Brezanóczy Pál káptalani helynök adott engedélyt. Az eseményről pedig a város lakossága előzetes értesítést kapott a Líceum hangosbemondóján.⁵⁸⁹A belügy munkatársai utólagos értékelésekben természetesen tüzetes elemzés alá vonták az elhangzottakat, s Borai Emil⁵⁹⁰ egyházügyi főelőadóval egyetértésben „uszító beszédként” aposztrofálták azt.⁵⁹¹ Borai egy 1957. áprilisi beszámolójában információkkal szolgált az ÁEH számára Kiss közéleti tevékenységének egy másik szegmenséről. Az egyházügyi megbízott, a pap Keresztény Ifjúsági Szövetség megszervezésére tett kísérletét tárta fel.⁵⁹²Érdekes módon az állambiztonsági kutatásaink eddigi eredményei szerint az egyházügyi főelőadóval ellentétben Lénárt József őrnagy és az általa tartott ügynökhálózat figyelmét sem keltette fel a keresztény mozgalom. Ez a represszió folyamatát tekintve meglepő lehet. Mikó Zsuzsanna rámutatott, hogy a kádárizmus egyházakat érintő megtorlógépezetének három fő iránya közül az egyik a keresztény pártszerveződések és mozgalmak reprezentánsai ellen irányult.⁵⁹³A források tanúsága szerint ebben az esetben mégis nagyobb hangsúlyt kapott egyrésről a lokális politikai szerepvállalás (még ha ez nem is volt olyan jelentős), illetve a nyilvános, aktualitásuktól sem mentes szózat.⁵⁹⁴

588 Uo.

589 Uo.

590 Borai Emil Székesfehérváron született 1924-ben. 1952. október 1. és 1969. között dolgozott az ÁEH munkatársaként. *Soós Viktor Attila*: Az Állami Egyházügyi Hivatal archontológiája. Doktori disszertációs kézirat. Bp. 2014. 233.

591 Magyar Nemzeti Levéltár Heves Megyei Levéltára (MNL HML) XXXV-22/12. csoport/1. doboz/20 Egyházak és szekták tevékenységéről. 2.

592 MNL OL XIX-A-21-d 1. doboz 0018-2/1957. Az egyházak magatartása az ellenforradalom idején.

593 *Mikó Zsuzsanna*: Magyar katolikusok elleni bírósági eljárások (1956-1963) In.: Magyar Katolikus Egyház 1956. Szerk. Szabó Csaba. Bp. 2007. 143-161.

594 ÁBTL O-8944 Dr. Kiss István 427.

A katolikus egyház belső életét valamelyest befolyásolta a felkelés napjaiban szabadult Mindszenty József⁵⁹⁵ hercegprímás színrelépése. A prímás október 31-én újra a kezébe vette az egyház irányítását. Mindszentynek az idő rövidege és a politikai szereplés előtérbe kerülése miatt jelentékenyebb lépések megtételére nem futotta.⁵⁹⁶A főpap szabadulása után – ahogy saját emlékirataiban is kihangsúlyozta – a békepapok leváltását látta legsürgetőbb feladatának. Ennek gördülékenyebb lefolytatására november 2-án megbeszélésre hívott egy szűkebb püspökkari kört, név szerint Grósz József⁵⁹⁷ kalocsai érseket, Shvoy Lajos⁵⁹⁸ székesfehérvári és Pétery József⁵⁹⁹ váci püspököket. A tanácskozások után Mindszenty felszólította az egyházmegyék ordináriusait, hogy azonnal hívják vissza a joghatóságuk alá tartozó békepapokat.⁶⁰⁰ November 4-e után az amerikai követségre menekülve a hercegprímás az egyházi ügyek kapcsán elsősorban még mindig a papi békemozgalom szétzúzására törekedett.⁶⁰¹A püspökök több egyházmegyében követték Mindszenty József példáját, s így megannyi prominens békepapnak távoznia kellett magas egyházmegyei stallumából.⁶⁰²A Művelődésügyi Minisztérium Egyházügyi Hivatala 1958. szeptember 11-én készített kimutatást az egyházmegyék helyzetéről. Az Egri Főegyházmegyében az „ellenforradalom” Mindszenty intenciói ellenére sem okozott látható „személyi problémákat”. A dokumentum az egri egyházmegyében 71 kulcspozíciót említett, melyek közül 17-et úgynevezett „haladó személyekkel” sikerült feltölteni.⁶⁰³ Az állam az „ellenforradalom” után egy helyet sem vesztett el közülük, sőt egy másik később keletkezett, hasonló témájú forrás szerint 1959-re 46 főre duzzadt a „megbízható”, „haladó szellemű” papok létszáma a fontosabb egyházi pozíciókban.⁶⁰⁴A hivatal szempontjából ez egy megnyugtatóbb arány lehetett, feltételezhetjük ezt azért, mert az esztergomi egyházmegyében 65 kulcspozícióból a forradalom előtt 35-öt töltöttek fel „megbízható” papokkal. Az 1956-os események itt mélyebb le-

595 Mindszenty József (19892 – 1975) 1915-ben szentelték pappá, szombathelyi egyházmegyei pap, veszprémi püspök, esztergomi érsek, bíboros.

596 *Pál József*: Békepapok. Bp. 1955. 115.

597 Grósz József (1887 – 1961) 1911-ben szentelték pappá, 1945-ben rövid ideig, 1948-1951, valamint 1956-1961 között a püspöki kar elnöke volt. 1951. május 18-án letartóztatták, a koncepciók per végén 15 év fegyházbüntetésre ítélték. Grósz Józsefről lásd bővebben: *Kálmán Peregrin OFM*: A Magyar Katolikus Egyház helyzete a kádári egyházpolitika első éveiben a teológiai összefüggések tükrében. Doktori disszertációs kézirat. Bp. 2014. 6.

598 Shvoy Lajos (1879 – 1968) 1901-ben szentelték pappá, 1927-től székesfehérvári megyéspüspök.

599 Pétery József (1890 – 1967) 1912-ben szentelték pappá, 1942-1967 között a váci egyházmegye püspöke.

600 *Mindszenty József*: Emlékirataim. Bp. 2015. 457.

601 *Pál J.*: Békepapok i. m. 115.

602 Uo. 117.

603 MNL OL XIX-A-21-a 11. doboz H-31-4/1958. Kulcspozíciók betöltése haladó felfogású papokkal

604 MNL OL XIX-A-21-a 15. doboz H-31-4/1959. Egyházi kulcspozíciók helyzete

nyomatot hagytak, hiszen a 35 helyből összesen 15-ben történt változás.⁶⁰⁵ Ennek a legfőbb oka az lehetett, hogy Mindszenty úgy ítélte meg, hogy „*Budapesten volt a legmegromlottabb a helyzet*”, s ő maga tiltotta ki az egyházmegyéből az „*idegenből jött*” békepapokat.⁶⁰⁶ A hercegprímás erős elhatározásából kitűnhet, hogy az esztergomi egyházmegyében folytak le a legjelentősebb mérvű dispoziciók. Kirívóan magas veszteségeket szenvedett a hatalom a kalocsai egyházmegyében is, ahol a felkelés előtt 11 kulcspozícióban érvényesült állami akarat és 1956 novembere után összesen hat esetben ment végbe személycsere. Az ÁEH összegzése szerint hasonló, bár arányaiban alacsonyabb fordulat állt be a váci egyházmegyében, itt 28 kulcshelyből 6 cserélt gazdát.⁶⁰⁷ Összességében tehát azt lehet mondani, hogy az egri egyházmegyét leszámítva a római katolikus egyház összes közigazgatási egységében ugyan eltérő eloszlásban, de végbement valamilyen személyi módosulás.⁶⁰⁸

Jogosan tehetjük fel a kérdést, hogy miért pont az amúgy meghatározó mennyiségű stalmummal rendelkező, nagy kiterjedésű egri egyházmegyében nem történt módosulás a személyi összetétel területén. Meglátásunk szerint Dr. Brezanóczy Pál személye és politikája magyarázattal szolgálhat a „mozdulatlanságra”. Brezanóczy a jelek szerint folytatta elődje, Czapik Gyula⁶⁰⁹ hajlékony, tárgyalásos módszereket preferáló politikáját. Ez a forradalom napjaiban is meglátzott. Borai Emil a következőképpen jellemezte a káptalani helynök stratégiáját: a „*boly szélén maradt*”, „*nem elegyedett reakcióba*”.⁶¹⁰ Mindszenty intenciói közvetlenül nem valósultak meg, sőt a főelőadó külön kiemelte, hogy Brezanóczy nyíltan állást foglalt a hercegprímás politikai elképzeléseivel szemben.⁶¹¹ Borai Emil és Lénárt József azonban ügyeltek arra, hogy Brezanóczy ne tűnjön fel túlzottan jó színben sem a hivatal sem a BM előtt. Az egyházfelügyelet vidéki szerveinek jelentéseiben többször is találkozhatunk egy jellemzően békepapok nevét tartalmazó lista létezését bizonygató sorokkal.⁶¹² Borai és Lénárt értesülései szerint a lajstromba vett papokat a helynök eredetileg el akarta távolítani magasa egyházi pozíciójukból, „*ez azonban nem következett be az ellenforradalom leverése miatt*”.⁶¹³ Amennyiben tényleg létezett a lista, s nem csak az ÁEH, illetve a BM megbízottak pletykákra alapozott kreációja, az Brezanóczy Pál türelmes és taktikus men-

605 Uo.

606 *Mindszenty J.*: Emlékirataim i. m. 457.

607 MNL OL XIX-A-21-a 15. doboz H-31-4/1959. Egyházi kulcspozíciók helyzete

608 Uo.

609 Czapik Gyula (1887 – 1956) 1910-ben szentelték pappá, 1943-tól egri érsek.

610 MNL HML XXXV-22/12. csoport./6. doboz/57. Egyházi összefoglaló jelentés Eger, 1959. március 23.

611 MNL HML XXXV-22/12. csoport./6. doboz/57. Összefoglaló jelentés, Eger, 1958. január 16.

612 MNL OL XIX-A-21-d 1. doboz. 0018-8/1957. Eseményjelentés 1957. május 27-én, feljegyzés Brezanóczy Pálról. MNL HMLXXXV-22/12. csoport./6. doboz/57. Egyházak és szekták tevékenységéről. 1.

613 MNL HMLXXXV-22/12. csoport./6. doboz/57. Egyházak és szekták tevékenységéről. 1.

talitásának újabb bizonyítéka lehetne. A káptalani helynök feltételezhetően kivárta az események végkifejletét és semmit nem akart elhamarkodni. Brezanóczy tehát a forradalom alatt és annak bukása után sem bővítette a Mindszenty József nevéhez fűződő irányszót. Az érseki helytartó annak a Hamvas Endre⁶¹⁴ csanádi püspök és Pap Kálmán⁶¹⁵ győri püspök által fémjelzett vezető papi csoportnak volt a tagja, amely az állammal történő meg egyezést pártolta.⁶¹⁶ Emellett hozzátartozik a történetekhez, hogy Brezanóczy Pál 1956 decemberétől már igen jelentős együttműködést mutatott az újjáalakuló politikai rendőrséggel, ekkor ígéretet tett, hogy „*segíteni fog az egyházi provokációk elkerülése érdekében*”.⁶¹⁷

Az 1956-os forradalom eredményeit egyházi szempontból vizsgálva azt mondhatjuk, hogy a röpké szabadság legpozitívabb és leghosszabb tartó hatása a hitélet berkein belül érhető tetten. A forradalmat követő több mint egy éves időszak a Magyar Katolikus Egyház számára – mint arra már utaltunk – egy szabadabb periódusként jellemezhető. Az egyházpolitikai zavarok és a belső egyházi ébredés⁶¹⁸ kétség kívül itt is érezte hatását. A hitélet felpeszdlését tetten érhetjük egyrészt a vallásos szertartásokon való résztvevők számának hirtelen megugrásában, másrészt a hittanoktatásra járó fiatalok népesebb létszámában. Az 1956. október, november és december hónapja a rítusok látogatottságának tekintetében pozitív emelkedést hozott. A húsvéti feltámadási körmeneteken 1957-ben és 1958-ban Heves megye szerte kb. 48 750 ember jelent meg. Borai Emil feljegyzései alapján ez a szám 1959-re még jobban felduzzadt, a beérkezett járási és városi adatok 59 700 főt regisztráltak.⁶¹⁹ A helyi szervek a számok visszaszorítására már 1957-ben ellenakcióba kezdtek, úgynevezett „elvonó rendezvényeket” szerveztek, például zenei programokat időzítettek párhuzamosan a körmenetek időpontjával.⁶²⁰

A hittanbeíratások terén a vallásos szertartásokhoz hasonló tendencia érvényesült. A járási és városi szintű jelentésekből Borai kimutatásokat készített az ÁEH részére. Egy 1959-es dokumentum tanúsága szerint 1957-ben összesen 37 772, 1958-ban 36 357, 1959-ben pedig 38 278 főt írtak be általános iskolai hittanoktatásra. A középiskolákban a számok a következőképpen alakultak: 1957-ben 2588 diák jelentkezett, 1958-ról nincs adat, végül

614 Hamvas Endre (1890 – 1970) 1913-ban szentelték pappá, 1944. március 3-tól csanádi megyéspüspök.

615 Papp Kálmán (1886-1966) 1908-ban szentelték pappá, 1946. május 3-án nevezték ki győri püspöknek.

616 *Pál J.*: Békepapok i. m. 122.

617 *Tabajdi Gábor – Ungváry Krisztián*: Elhallgatott múlt – A pártállam és a belügy. Bp. 2006. 472.

618 Kálmán Peregrin idézett munkájában országos perspektívába helyezte a viszonylagos szabadság okozta hitéleti pezsgést. Lásd bővebben: *Kálmán P.*: Egyház 1956 i. m. 215-217.

619 MNL OL XIX-A-21-a 15. doboz H-26-7/g/1959. Húsvéti körmenetek 2.

620 MNL OL XIX-A-21-d 0020-7/1957. Jelentés a húsvéti körmenetek lefolyásáról Heves megyében

1959-ben 3089 középiskolás fiatalt íratnak be hittanórára.⁶²¹ Érdekes összevetnünk a saját megyei adatainkat a Kálmán Peregrin által közreadott országos perspektívájú, a hitélet megélénküléséről szóló írásának konklúziójával. Kálmán nem az ÁEH forrásait használta fogódzónak, hanem az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában fellelhető iratokból nyerte a hitoktatásra vonatkozó kvantitatív mutatókat. Arra a következtetésre jutott, hogy a hittanórákon résztvevő diákok száma az egyházat ért támadásokkal szinkronban folyamatos csökkenést mutat 1957 és 1959 között.⁶²² Ezzel szemben Heves megyében 1959-re mind a vallásos szertartásokon, mind pedig a hittanórákon való részvétel mutatószámai emelkedésről árulkodnak. A visszaesés azonban kis idő múlva az ország más részeihez hasonlóan itt is beállt. Az 1958-1959-es tanévben a tanulók 45%-a, az 1959-1960-as tanévben 34%-a jelentkezett hitoktatásra. Az egyházügyi előadó és a megyei Agitációs és Propaganda Osztály 1960-1961-ben 27,9%-os részvételi igényt regisztrált, majd ez az arány 1964-re elérte a 10,5%-os mutatót.⁶²³

A papság a hitélet 1956-ot követő erősödését ameddig csak lehetett megszervezte próbálta konzerválni. A katolikus egyház a hitoktatás eredményességét különböző rendezvényekkel színesítve fokozta, a szakrális funkciók mellett hangsúlyt helyeztek a kulturális eszközök felhasználására.⁶²⁴ Ez Heves megyében sem történt másképpen. A katolikus papság sport-szervező tevékenységbe kezdett, plébánosok és káplánok közreműködésével ministráns fiatalokból futballcsapatokat verbuváltak. A csapatok Egerben, Gyöngyösön és Hatvanban szerveződtek és a legkiemelkedőbb eredményt elért gárdát az egyház vándorzászlóval jutalmazta.⁶²⁵ A katolikus egyház szabadidő szervező törekvései mellett a volt szerzetesek és apácák illegális hitbuzgalmi tevékenysége is megélénkült. Ez rendszerint gyengítette a központi ateista irányelvek szárba szökkenését. Lénárt József az 1951-ben feloszlott szerzetesrendek aktivizálódását diagnosztizálta. A Lénárt által készített beszámoló az állambiztonság frazeológiájához és módszereihez idomulva nagymértékben szűrt és torzított leírása a történeteknek. A dokumentum arra kétségtelenül alkalmasnak mutatkozik, hogy erős kritikával ugyan és összevetve Kálmán országos kutatásaival betekintést adjon a hit helyi túlélési stratégiájába. Heves megyében a volt angolkisasszonyok rendi apácák⁶²⁶ idegen nyelvű

621 MNL HML XXXV-22/12. csoport./6. doboz/57 Egyházpolitikai vonatkozású ir. 1959/1960. évi hittanbeíratások. 2.

622 Kálmán P.: Egyház 1956 i. m. 216.

623 MNL HML XXXV-22/12. csoport./6. doboz/57 Egyházpolitikai vonatkozású ir. Tájékoztató az 1964-65-ös év hittanbeíratásának tapasztalatairól. 1.

624 Kálmán P.: Egyház 1956 i. m. 216.

625 MNL OL XIX-A-21-d 2. doboz 007-24/1958 Heves megye 2.

626 Név szerint: Dr. Bárány Irén, Nolszky Gizella, Wéber Etelka, Szécsmezei Erzsébet, Petrovics Ibolya és Balázs Magdolna. MNL HML XXXV-22/12. csoport./1. doboz/20 Egyházak és szekták tevékenységéről. 3.

oktatást tartottak. A nővéreknek lehetőségük adódott arra, hogy a látogatások alkalmával elbeszélgesse a családokkal a hitéletet érintő kérdésekről. Az állambiztonság emberei a hittanra történő beiratkozás magasabb arányát a papság 1958 nyarán végbement agitációjának tudták be. Dr. Hegyi Fábián⁶²⁷ volt jezsuita szerzetes például Bekölce községben az egyházadó beszédével egybekötött családlátogatások során igyekezett újra megtölteni a templomokat hívekkel. A hatalom helyi reprezentánsai érzékelték, hogy az általuk „reakciós” papi rétegnek nevezett csoportok a nyílt ellenállás helyett a hitbuzgalmi tevékenység által próbálták felvenni a versenyt az állam „antiklerikális” és ateista törekvéseivel.⁶²⁸

Az MSZMP-nek 1956 novembere után szembesülnie kellett azzal, hogy a pártfunkcionáriusok, tanárok és családjaik egy része lojalitást mutatott a katolikus egyházzal.⁶²⁹ Heves megye egyházügyi főelőadója 1958-ban igen borúlátóan összegezte az 1957-ben kötetett házasságokról készült számvetéseket. A következőképpen fogalmazott az ÁEH felé címzett hivatalos helyzetjelentésében: *„Elég csak végignézni az 1957-ben házasultak és keresztek anyakönyvi kivonatát, amelyben valósággal nyüzsögnek pl. a fiatal pedagógusok, egyetemi adjunktusok, sőt sok helyen BM. dolgozók stb.”*⁶³⁰

Az MSZMP viszonyulása a válsághoz és az új egyházpolitika korlátozott modernitása

Mielőtt elmélyednénk a kádárizmus új típusú egyházpolitikájába, úgy gondoljuk, lényeges lehet tisztázni, hogy az MSZMP a kényszerpályákkal terhelt időszakban milyen választ adott a válságra a kádári hatalommegszilárdításnak, vagy korai kádárizmusnak nevezett időszakban. A következőkben tett alapvetések ugyanis nézetünk szerint szervesen hozzátartoznak a kibontakozó egyházkorlátozás jobb megértéséhez. A korszakhoz kötődő legújabb eredményeket először a legfrissebb szakirodalom tekintetében szeretnénk ismertetni, s csak aztán fogunk rátérni a központi témánk további elemzésére.

A magyarországi szovjet típusú rendszert ért válság után egy biztos volt: az újonnan hatalomra került elitnek – amennyiben azok hosszú távra terveztek – a korábbi tarthatatlan politikai metódusokkal szakítania kellett. A Magyar Szocialista Munkáspártot két tényező is motiválhatta a részleges kurzusváltásban. Egyrészt az anakronisztikus mechanizmusok konzerválása óhatatlanul provokálta volna a társadalmat, de a hruscsovi politika is

627 Dr. Hegyi Fábián 1904. február 21-én született Gomboson (Bács megye), 1934. július 26-án szentelték pappá Innsbruckban. 1948-ig állt a jezsuita rend szolgálatában, 1948-tól teológiai tanár Egerben, 1950-től segédlelkész Szarvaskón, majd 1951-től plébános Hejőkürtön. A forradalom után, 1957-ben került Bekölcére. Az egri főegyházmegye schematismusa 1963. 48.

628 MNL HML XXXV-22/12. doboz/1. doboz/20 Egyházak és szekták tevékenységéről. 3.

629 Erre a tendenciára mutatott rá országos kontextusban Kálmán Peregrin. Bővebben: *Kálmán P.: Egyház 1956* i. m. 217.

630 MNL OL XIX-A-21-d 2. doboz 007-25/1958 Borai Emil 1958. március 8-ai összefoglaló jelentése

egyértelmű változásokra ösztönözte a pártot. Ennek értelmében az MSZMP a legjellemzőbb rendszeremeket megtartó, ugyanakkor mégis nem jelentéktelen belső átalakításokra szánta el magát. A kádárista irányítás az első években szovjet mintára szanálta a rendszert anélkül, hogy minőségbeli tulajdonságain változtatott volna.⁶³¹ A forradalmat követő időszakot a konszolidáció és a megtorlás váltakozó, sokszor egyszerre érvényesülő trendjei jellemezték. A történeti irodalom ebből kiindulva hol konszolidációnak, hol restaurációnak nevezi az alperiódust. Kalmár Melinda szerint ez az intervallum „*valójában legfőképpen a szovjet „main stream” program szanáló trendjébe illeszkedett, igaz, a lázadás következményeivel megterhelve*”. Kalmár úgy véli, hogy a konszolidáció azért nem lehet pontos definíció, mert elfedi a működés egészének kifulladását, illetve a magyar viszonyokra alkalmazva nem érzékelteti eléggé a vezetés a hatalom megszilárdításáért folytatott, olykor a legdrasztikusabb módszerektől sem elzárkózó törekvését. A restauráció viszont nem veszi figyelembe, hogy a kommunista elit „*sohasem hátrálhatott az időben*”, nem állíthatta vissza a sztálinista diktatúrát. Summa summarum Kalmár interpretációjának magja a következő: Kádárék programja valójában „*a szovjet típusú rendszer evolúciós átalakítása, újratehermentése egy működőképes formában, vagyis szanálása*”.⁶³² A kádárizmus alapvonásait Kalmár Melinda mellett, s hozzá hasonló módon Rainer M. János közelmúltban közreadott monográfiája ismertette.⁶³³ Rainer a Kádár-rendszert a Sztálin utáni szocializmus sajátos útjaként definiálja, amely egyfajta „magyar modell”. A rendszer azonban alapvetően *nem különbözött* sem az 1956 előttitől, sem a szomszédos országokétól. Az intézmények (párt, állam, hadsereg, politikai rendőrség stb.) szerepe, felépítése, jogosítványai ugyanolyanok voltak, a rendszer alapja a kommunista egypárt osztatlan hatalma maradt. A kommunista ideológia befolyása továbbra is uralkodó, az állam mindvégig birtokolta a termeléshez szükséges eszközök túlnyomó többségét, a megtermelt javakat pedig az állam bürokratikus intézményei osztották el. Rainer – mintegy új elemként – a változatlan intézményi renden belüli *megváltozott fontossági sorrendekre* hívja fel a figyelmet. A vezetés jelentősen racionalizálta a korábban elavult utópisztikus céloktól fűtött politikai berögződéseket, az ideologikus célok helyébe a *modernizáció* lépett. A kádárizmus azonban nem csak egy közepesen sikeres *elmozdulás* a sztálinizmustól, hanem egyfajta világerzékelés, amely a *társadalmi közérzetből* keletkezik. Végül a kádárizmus *interakció* is volt. A társadalmi létezés informalitáson, elhallgatáson és színlelésen alapuló kölcsönös szerveződése.⁶³⁴

Az egyházellenőrzés szerveit súlyosan érintették az 1956-os események. A válság jelei, hasonlatosan a politikai rendszer építményéhez a végrehajtó szféra berkein belül is hamarabb megmutatkoztak. Az említett bizonytalanság érzékelhető például az állami egyház-

631 Kalmár Melinda: Politikai galaxisok vonzásában. Magyarország és a szovjetrendszer 1945-1990. Bp. 2004. 109.

632 Uo. 118.

633 Lásd bővebben: Rainer M. János: Bevezetés a kádárizmusba. Bp. 2012.

634 Rainer M. J.: Bevezetés i. m. 138-148.

politika végrehajtó csúcsszerve az Állami Egyházügyi Hivatal mentalitásában. A hivatal képtelennek bizonyult egységes stratégia kialakítására a Belügy Minisztériummal, a szerv munkatársai vagy nem tudták betölteni vidéki megbízatásukat vagy pedig korrumpálódtak.⁶³⁵ Heves megye egyházügyi főelőadója a forradalom napjaiban érthetően félt a rá váró esetleges bosszútól. A félelem érdekes szituációt idézett elő: Borai Emil és családja a zavaros időszakot az Egri Érseki Papnevelő falai között vészelték át. A vendéglátójuk pedig nem más volt, mint Dr. Kiss István vicerektor.⁶³⁶ A teológiai tanár humánusan figyelmen kívül hagyta Borai korábbi egyházellenes ténykedését, e nemes gesztust azonban nem követte hála. Borai ÁEH-nak küldött feljegyzésében említést tett az esetről, bár ő jócskán elferdítette a számára oly kellemetlen valóságot.⁶³⁷ Tény, hogy Kiss Istvánt 1956-os szerepléséért rövid időre börtönbe zárták, ahonnan ordináriusa Brezanóczy Pál közbenjárásával szabadulhatott.⁶³⁸ A miniszteri biztos előadásában saját személyes közreműködését domborította ki a szabadon bocsátás kapcsán, s hozzátette, hogy Kiss a történetek után felkereste őt „és megköszönte, hogy a forradalom utáni börtönbüntetéséből kiszabadult”.⁶³⁹ A vicerektor a köszönetnyilvánítás mellé felelegette, hogy októberben viszont ő „akarta” bújtatni Borait a szemináriumban.⁶⁴⁰ Ezzel a főelőadó letagadta a segítségnyújtás tényét, de bosszúból mindent megtett azért, hogy Dr. Kiss Istvánt végleg ellehetetlenítse. Az ÁEH és még inkább a belügyi szervek által lefolytatott akció több évig tartott és folyamatos zaklatásoknak tette ki a teológiai tanárt. Jelen tanulmány kereteit jócskán meghaladná a teljes körű állambiztonsági konspiráció és az ÁEH közreműködésének bemutatása.⁶⁴¹ Az állam a forradalom leverése után lépéseket tett arra vonatkozóan, hogy elszigetelje az „egyházi reakció” szószólóit. A teológiai tanár ugyan a börtönt elkerülte, de kikényszerített diszpozícióval Szajlára „száműzötték” plébánosnak 1960. január 30-án.⁶⁴² A pap kálváriája azonban itt még nem ért véget, a hatalom addig nem nyugodott, ameddig Kiss egyházi szolgálatban tudta.

635 *Kálmán P.*: Az egyház i. m. 210-212.

636 Az esetről Kiss két életrajzírója is megemlékezett. Lásd: *Kápolnai I.*: Emlékezés i. m. 216. *Szecsó K.*: Kiss István i. m. 77.

637 MNL OL XIX-A-31-d 1. doboz 0018-8/1957. Brezanóczy Pálról feljegyzés 1957. május 27. 2.

638 ÁBTL O-8944 Dr. Kiss István 191.

639 MNL OL XIX-A-31-d 1. doboz 0018-8/1957. Brezanóczy Pálról feljegyzés 1957. május 27. 2.

640 Uo.

641 A két szerv közti szoros együttműködés nem elszigetelt jelenség. A Kiss István ellen fogantatott intézkedések jól beleilleszthetők az országos képbe. Az ÁEH és a BM Kádár-korszakban igyekeztek ellátni egymást az általuk hasznosnak vélt információkkal, illetve a politikai rendőrség az elhárítás során képesnek bizonyult felhasználni az ÁEH politikai megbízottait is. *Soós Viktor Attila*: Az Állami Egyházügyi Hivatal és a Belügyminisztérium kapcsolatrendszere 1956 után, a hatvanas évekig. In: *Egyházüldözés és egyházüldözökök a Kádár-korszakban*. Szerk. Soós Viktor Attila, Szabó Csaba, Szigeti László, Bp., 2010. 227–229.

642 *Szecsó K.*: Kiss István i. m. 80.

1960. január 18-án rendőri felügyelet alá helyezték illegális sajtótermék terjesztéséért.⁶⁴³ 1960. április 9-én végérvényesen el kellett hagyni a szeminárium épületét és 1960. szeptember 1-én Brezanóczy Pál káptalani helynök kénytelen volt nyugállományba helyezni. A volt vicedirektor lakhelye ezek után a székesfehérvári Idős Papok Otthona lett.⁶⁴⁴

A Kádár-rendszer korai szakaszában az egyházpolitika eleinte nem kapott helyet a súlypon-
tos kérdések körében. Az 1949 és 1956 között kiépített szisztémákhoz képest csupán formális
engedmények születtek, például a lejáratott ÁEH megszüntetése. A látszatintézkedést mi sem
bizonyítja jobban, minthogy a Művelődésügyi Minisztérium keretében, szinte csonkítatlan
hatáskörrel és alig módosult állománnyal újonnan felállították a hivatalt.⁶⁴⁵ A Magyar Szoc-
ialista Munkáspárt felismerve a gyors személyi változások okozta zavart, első egyházakat
érintő, 1957. március 5-ei Intéző Bizottsági határozatában fokozott figyelmet kapott az egy-
házak feletti közvetlen hatalomgyakorlás megvalósítása. Az említett cél motiválta az Elnöki
Tanács 1957. március 24-én közzétett 1957. évi 22. sz. törvényerejű rendeletének megszü-
letését, amely példátlan módon avatkozott bele az egyházak életébe. Lényegében a kisebb
vidéki plébánosi és kápláni állások kivételével minden egyházi pozíciót állami hozzájárulás
függvényévé tettek.⁶⁴⁶ A március 5-ei határozat értelmében a következő teendő a forradalom
által hatalomra segített „reakciós papság” félreállítás. A félreállításnak különböző fokozatai
voltak, az ÁEH és a BM munkatársai pragmatikusan, az adott eset elemzése után válogattak
az eszköztárból. A félreállítás fokozatai: elszigetelés, lemondatás, leváltás, internálás, börtön-
büntetés és a „véletlen baleset” voltak.⁶⁴⁷

A „rend” helyreállítására hamar felbukkantak a megyékben és egyházmegyékben az egy-
házügyi megbízottak. A forradalmat követő egyházpolitikai előírások hatékony végrehajtásá-
ra az ÁEH a megyei és fővárosi tanács végrehajtó bizottsága mellé újra kirendelte az egyház-
ügyi főelőadókat. Az illetékes munkája a Rákosi-korszakhoz hasonlóan és persze illeszkedve
az aktuális egyházpolitika arculatához, az állami irányelvek minél gördülékenyebb megvaló-
sulásának biztosításában nyilvánult meg. A vidéki – püspökségi – megbízott személye 1957
után általában egybeesett a területileg illetékes megyei (tanácsi) egyházügyi munkatársé-
val.⁶⁴⁸ Az ÁEH vezetésének véleménye szerint Borai Emil az 1956. októberi és novemberi za-

643 A titkosszolgálat nyomozása alapján a „Ketten egy felé” című broszúra „szovjet és szocialista
államrend ellenes tartalmú” kiadvány terjesztésével vádolták. ÁBTL O-8944 Dr. Kiss István 345.

644 ÁBTL O-8944 Dr. Kiss István 351.

645 *Balogh Margit*: Egyház és egyházpolitika a Kádár-rendszerben. Eszmelet folyóirat 34. (1997)
http://eszmelet.hu/balogh_margit-egyhazi-es-egyhazi-politika-a-kadar-rendszerben/ Letöltve: 2015. október 9.

646 *Köbel Szilvia*: Oszd meg i. m. 128.

647 *Balogh M.*: Egyház és egyházpolitika i. m. http://eszmelet.hu/balogh_margit-egyhazi-es-egyhazi-politika-a-kadar-rendszerben/ Letöltve: 2015. október 9.

648 *Lukács Miklós*: Az Állami Egyházügyi Hivatal szervezeti változásai 1951-1989 között. Vallás-
tudományi Szemle 11. (2013) 165-166.

varos időszakban is „szilárd magatartást tanúsított”.⁶⁴⁹ A dokumentumok arra engednek következtetni, hogy Borai a krízis elültét követően új hivatás után akart nézni. A káder egy külügyminisztériumi állást szemelt ki magának, s törekvéseit „*eddig munkája elismeréséül*” aktuális munkahelye támogatta. Ám érthető módon az ÁEH vonakodott megválni jó bevált és rutinos alkalmazottjától, így Borai Emil megtartotta egyházügyi főelőadói tisztségét, miniszteri biztos minőségben.⁶⁵⁰ A hivatal „ragaszkodása” nem meglepő: a korai kádárizmusban az ÁEH súlyos káderhiánnyal küszködött, ezért a megfelelő helyi ismeretekkel rendelkező régi emberek némi megnyugvást jelenthettek a hatalom számára. A miniszteri biztos munkájának megkezdésekor az egyik első dolga az volt, hogy Heves megye területén változtatásokat hajtson végre a katolikus egyház személyi állományában. A megbízhatatlan, úgymond „antidemokratikus” papokat nyugdíjba küldték, vagy jelentéktelenebb településekre száműzték. Az eltávolított lelképásztorok helyére pedig a papi békemozgalom addigra már kipróbált személyeit hozták pozícióba.⁶⁵¹ A Borai által csak „tisztogató dispoziciónak” nevezett folyamat 1960-ra zárult le, s ekkora a kulcs helyek nagyobb részében lojális papok ültek.⁶⁵²

A hatalom új birtokosai elődeikhez hasonlóan számoltak a megbízható „haladó gondolkodású” egyházi személyek által képviselt békemozgalommal. Az 1956-os események idején a mozgalom súlyosan kompromittálódott, így a politikai vezetés 1957-ben jobbnak látta megvalósítani annak reformját. Az előterjesztés nyomán igen korai sikerek diagnosztizálhatók: május 24-én megalakult az Országos Béketanács Katolikus Bizottsága (OBKB), ezen felül az Opus Pacis (OP), amely egyfajta ellensúlyként a katolikus püspöki kar égíse alatt működött. Az állami egyházpolitika az országos kiterjedésű OP-t nyilvánvaló okokból hamar ellehetetlenítette és idejekorán egy Szabolcs-Szatmár megyei zárványszervezettel üresítette.⁶⁵³ A békepapság pozícióba hozása egyrésztől kontinuitást mutat az 1956 előtti idősakkal, másrésztől összefüggésben van a „reakciós” papság kulcs helyekről történő kiszorításával. Heves megyében az egyházügyi főelőadó joggal építhetett a múltban jól működő békepapi mozgalom kipróbált tagságára. Elsősorban a volt választmányi tagokat⁶⁵⁴ próbálta újra mozgósítani.⁶⁵⁵ Az MSZMP 1957-ben a következőket nyilatkozta a válság

649 MNL OL XIX-A-21-a 7. doboz 245/3./1957. Információátadás Borai Emilről

650 Uo.

651 MNL HML XXXV-22/12. csoport./6. doboz/57 Egyházpolitikai vonatkozású ir., Egyházpolitikai összefoglaló Eger, 1962. szeptember 27.1.

652 Uo.

653 Az Opus Pacis megalapításáról és a békepapi mozgalom megszilárdításáról lásd bővebben: *Kálmán P.*: Az egyház i. m. 226-229., *Pál J.*: Békepapok i. m.

654 A megyei választmányok a lojális politika iránt érdeklődést tanúsító papságot tömörítette, azok számára ülései (választmányi ülések) megnyilatkozási, továbbképzési, felkészülési fórumot készítettek. Lásd bővebben: *Pál J.*: Békepapok i. m. 51-52.

655 MNL HML XXXV-22/12. csoport./6. doboz/57 Egyházpolitikai vonatkozású ir. Összefoglaló jelentés 1958. január 16. 1.

idején is lojalitást mutató egyházi személyekről a nyilvánosság felé: „*az ellenforradalom alatt a reakció részéről, több esetben életveszélynek voltak kitéve*”.⁶⁵⁶A Heves megyei mozgalom egyik prominens alakját, Rozsáli Menyhértet⁶⁵⁷ több társával együtt lojalitásáért cserébe állami kitüntetésben⁶⁵⁸ részesítettek, reprezentálva ezzel az állam és az egyház jó viszonyát.⁶⁵⁹ Borai Emil a Rozsálihoz hasonló papokat minél befolyásosabb egyházi pozíciókba helyeztette. Ezzel 1960-re el is érte, hogy a megye összes kerületi esperesi stallumában „haladó erők” kapjanak helyet.⁶⁶⁰ S amint egy térségben megszilárdult a békemunka, úgy a személycserék is újra aktuálissá váltak és az ismert békepapok más megyékben folytathatták tevékenységüket.⁶⁶¹

Látható, hogy a korai, egyházakat érintő irányelvek egyáltalán nem voltak mentesek a sztálinizmus súlyos hagyatékától. Az egyházak életébe történő mély beavatkozásnak köszönhetően ekkor vitathatatlanul a restaurációs igény kerekedett felül. Ez a tendencia változásnak indult 1958-ra. Az MSZMP által deklarált célok meghatározóak, hiszen az egész Kádár-korszakban aktuálisak maradtak. A nyilvános diskurzusban előtérbe került a klerikális reakció visszaszorítása mellett az egyházakkal történő megegyezés és a vallásos világnézet elleni küzdelem attitűdje. A Politikai Bizottság (PB) 1958. június 10-ei direktívájának határozott prognózisa volt az állam és az egyházak együttélésére vonatkozóan. Az egyházak a szocializmus időszakában még hosszú ideig létezni fognak, ezért az együttműködés „szükséges” és „lehetséges” az állam és az egyházak között – állapította meg a dokumentum. Az egyházi reakció viszont politikai ellenség, tevékenysége az állami és társadalmi rend megdöntésére irányul, így az ellene folytatott – adminisztratív módszerektől sem mentes – harc a „*szocialista hatalom megvédéséért folytatott harc*”.⁶⁶²A PB 1958. július 22-ei határozata a vallásos világnézet elleni fellépés módszerét tisztázta, s egyfajta „*türeelmes és körültekintő*” eszmei offenzívát hirdetett a vallással szemben. Másrésztől lefektette a vallásos világnézethez fűződő viszony normáit, a párttagok és belügyminisztériumi dolgozók a forradalom okozta bizonytalanságok miatt ebben a vonatkozásban különös figyelmet

656 MNL OL XIX-A-21-d 1. doboz 0057/1957. 0057-1/1957. Javaslat haladó papok kitüntetésére

657 Rozsáli Menyhért a forradalmat megelőzően verpeléti plébános volt, majd 1958-ban patai főesperesi rangra emelkedett. Rozsáli 1959-ben, mint jászberényi plébános apostoli kormányzói helynök lett. Az egri főegyházmegye schematismusa 1963. 62. MNL OL XIX-A-21-a 15. doboz E-14-3/1959. Rozsáli Menyhért kinevezése apostoli kormányzói helynöké, az egri Hittudományi Főisk. rektori tiszte alól Rakolczai Gábor felmentése, Dr. Maksa József rektori és Dr. Bokori József rektorhelyettesi kinevezése.

658 A Magyar Népköztársaság Zászlórendjének V. fokozata

659 MNL OL XIX-A-21-d 1. doboz 0057/1957. 0057-1/1957. Javaslat haladó papok kitüntetésére

660 MNL HML XXXV-22/12. csoport./6. doboz/57 Egyházpolitikai vonatkozású ir., Egyházi összefoglaló jelentés Eger, 1959. március 23. 2.

661 MNL OL XIX-A-21-a 14. doboz 001-1-21-1962 Borai Emil 1962. április 14-i jelentése a Heves megyei békemozgalomról.

662 *Köbel Sz.*: Oszd meg i. m. 132.

kaptak.⁶⁶³ A vitákat, mint mindig maga Kádár János irányította, s a polémia végén mar-
kás szótartot intézett a bizottsághoz, mely egyben kötelező érvényű álláspont volt.⁶⁶⁴Kádár
úgy vélte a vallásos világnézet nem fog kimúlni pár éven belül, így az egyházakkal tárgyal-
ni kell, s nem árt törekedni arra, hogy az együttműködés folyamatos legyen.⁶⁶⁵A kontra-
szelektált felsőpapság azonban nem bizonyult alkuképesnek. A püspöki kar alkupozícióját
tovább gyengítette, hogy a hatalom szembe állította a felsőpapságot az alsópapsággal, így
előbbi nem tudott támaszként tekinteni az utóbbira.⁶⁶⁶

Néhány ordinárius azért ügyesen tudta kamatoztatni az új lehetőségeket egyháza javára.
Breznóczy Pál apostoli kormányzó⁶⁶⁷ 1959. december 18-án üzenetet intézett a Magyar
Népköztársaság Elnöki Tanácsához a halálozás miatt megüresedett kanonoki stallumok
ügyében.⁶⁶⁸A levélben szereplő személyi változásokat korábban tárgyalások előzték meg,
még hozzá Budapesten Olt Károllyal⁶⁶⁹ az ÁEH elnökével. Olt feljegyzése arról árulkodik,
hogy Breznóczy kapcsolatai hálóját⁶⁷⁰ és az új típusú egyházpolitika kereteit kihasználva
gyakran egyből „fent” kezdett egyezkedni.⁶⁷¹Az apostoli adminisztrátor ezekből az egyez-
tetésekből rendszeresen kihagyta az ellenőrzésére odarendelt Borait, amit a megbízott egy
Budapestre címzett jelentésében szóvá is tett.⁶⁷² Borai Emil a régi iskola kádereként nem
volt hozzászokva az ilyesfajta új keletű finomított eljáráshoz. Korábbi megbecsültsége nagy

663 *Balogh Margit–Gergely Jenő*: Állam, egyházak, vallásgyakorlás Magyarországon 1790–2005. II. Bp., 2005. 1003.

664 *Kalmár M.*: Ennivaló i. m. 20.

665 Uo. 256.

666 *Bertalan Péter*: A katolikus egyház kálváriája 1956 után. In: Magyar Katolikus Egyház 1956. Szerk. Szabó Csaba. Bp. 2007. 17.

667 Breznóczy Pál az apostoli kormányzói tisztséget 1959. augusztus 4-én vehette fel és az állam-
esküt 1959. szeptember 10-én tette le Kiss Károly az Elnöki Tanács elnöke előtt. MNL OL XIX-
a-21-a 15. doboz E-14-2/a/1959. Breznóczy Pál helynök kinevezése az egri főegyházmegye apostoli
kormányzójává, MNL OL XIX-A-21-a 17. doboz M-5-9/a,b,c,d,e/1959 Vezető egyházi személyek es-
kütétele az Elnöki Tanácsnál.

668 MNL OL XIX-A-21-a 15. doboz E-14-6/1959. Az egri Főszékeskáptalanban megüresedett
kanonoki stallumok betöltéséhez kinevezések felterjesztése a Vatikánhoz.

669 Olt Károly (1904-1985) 1959. június 2 és 1961. október 20 között volt az ÁEH elnöke. *Soós
V. A.*: Az Állami Egyházügyi Hivatal i. m. 286.

670 Adriányi Gábor az egyik munkájában Breznóczy Pál Miklós Imrével kialakult jó viszonyá-
ra utalt. Miklós Imre a tárgyalat korszakban az ÁEH elnökhelyettese volt, s befolyásos funkcionárius
létén elképzelhető, hogy segítette a tárgyalások menetét. *Adriányi Gábor*: A Vatikán keleti politiká-
ja. 1939–1978. A Mindszenty-ügy. Bp. 2004. 72.

671 MNL OL XIX-A-21-a 15. doboz E-14-4/1959. Emlékeztető feljegyzés dr. Breznóczy Pálnak
1959. okt. 5-én az ÁEH elnökénél tett látogatásakor folytatott tárgyalásról

672 MNL HML XXXV-22/12. csoport./6. doboz/57 Egyházpolitikai vonatkozású ir., Egyházi
összefoglaló jelentés Eger, 1959. március 23. 2.

önbizalmat kölcsönzött számára, így a hivatal munkamódszerének burkolt kritikájától sem riadt vissza.⁶⁷³ Azt, hogy a Heves megyei egyházügyi főelőadója nem tudott és talán nem is akart beintegrálódni a kádárizmus teremtette új egyházpolitikai környezetbe, több dokumentum is alátámasztja. Madai András⁶⁷⁴ főosztályvezető-helyettes 1962-ben jellemzést készített, amelyben Borai Emil munkamódszereit elemezte. A pozitívumok mellett már ekkor helyet kaptak Borai „jelleméből fakadó” hiányosságai és hibái. A főosztályvezető-helyettes értékelése szerint beosztottja több esetben valótlanságokat állított, vagy valós eseményeket tagadott le, kreált esetek alapján marasztalt el embereket „*vonatkozik civil és papi személyekre egyaránt*”. Borai intrikus és egyre erőteljesebben öntörvényűvé váló magatartását bizonyítják a következő idézett sorok: „*Negatívumként jelentkezik még munkájában az is, hogy az országos egyházpolitika figyelmenkívül (sic!) hagyásával vélt megyei érdekeket helyez előtérbe*”.⁶⁷⁵ A főelőadó beszámolója nem csak az ÁEH-nak szúrtak szemet. Dr. Csendes Károly⁶⁷⁶ a legfőbb ügyész helyettese 1962. április 27-én kelt Prantner Józsefnek⁶⁷⁷ írott levelében felháborodásának adott hangot, amiért az elnök alkalmazottjától egy nyomozati anyagban „*minősíthetetlen módon megírt*” véleményadásra lelt. Csendes egyben kérte az ÁEH vezetőjét, hogy foglalkozzanak az ügygel, bizonyíték gyanánt pedig csatolta a szóban forgó, egyébként az egyik lelkészről írott, valóban vulgáris kijelentéseket és feltételezhetően óriási túlzásokat tartalmazó írást.⁶⁷⁸ Borai Emil végül 1969-ben 45 évesen elhagyta hivatali kötelékét, valószínűsíthetően képtelennek bizonyult szakítani archaikus berögződéseivel.⁶⁷⁹

673 Az ÁEH számára sok gondot okozott, hogy bizonyos vidéki megbízottak gyakorta kritikai hangot ütöttek meg az Állami Egyházügyi Hivatallal szemben. A hatvanas évek közepén meg is indult a megyei vezetőkkel egyeztetve a gyengébb vidéki egyházügyi főelőadók lecserélése. *Köbel Sz.: Oszd meg i. m. 89.*

674 Madai András 1958. július 1. – 1980. december 31. között dolgozott az Állami Egyházügyi Hivatalban. Csoportvezető, főosztályvezető-helyettes a Protestáns Főosztályon 1967. augusztus 1-től, főosztályvezető 1972. június 1-től a Protestáns és más felekezetek Főosztályon, főosztályvezető-helyettes 1973. május 1-től a Protestáns és más felekezetek Főosztályon, megbízott főosztályvezető. 1981. január 1-től korhatár előtti nyugdíjazására került sor. Bővebben: *Soós V. A.: Az Állami Egyházügyi Hivatal i. m. 277.*

675 MNL OL XIX-A-21-d 21. doboz 0038/1-13 Borai elvtárs munkamódszerének jellemzése 1.

676 Dr. Csendes Károly 1960-1979 között volt a legfőbb ügyész helyettese. *Zinner Tibor: Igazságszolgáltatók a pártállam őrlőkövei között I. rész. Bírák lapja. I. (1991: 2. sz.) 20.*

677 Prantner József (1911-1974) 1961. november 1. és 1971. május 11. között volt az ÁEH elnöke. *Soós V. A.: Az Állami Egyházügyi Hivatal i. m. 293-294.*

678 MNL OL XIX-A-21-a 25. doboz E-14-3/1962 Borai Emil főelőadónak Obede Endre plébánosról írt jellemzése.

679 Borai Emil távozása véleményünk szerint beleilleszhető egy országos mechanizmusba. Az ÁEH-t sok kritika érte a vidéki munkatársak részéről, s ráadásul sokan közülük alkalmatlannak bizonyultak munkájuk ellátására. *Köbel Sz.: Oszd meg i. m. 89.* Hasonló esetről írt Fazekas Csaba a Borsod-Abaúj-Zemplén megyei főelőadó Lobkovicz László sorsával kapcsolatban. Lásd bővebben: *Fazekas Csaba: Egy vidéki „janicsár” különleges rekordja 1961-ből. Egyháztörténeti Szemle, 2000. 1. évf. 1. sz. <http://www.uni-miskolc.hu/~egyhtort/cikkek/janicsar.htm> Letöltve: 2015. október 21.*

Az, hogy a renitens magatartása ellenére ennyi időt tölthetett el magas megyei pozícióban, véleményünk szerint felsőfokú végzettségére, a belügyi szervekkel⁶⁸⁰ ápoltságára jó kapcsolatára vezethető vissza.⁶⁸¹ Borai minden anakronizmusa ellenére egy dologban fel tudott zárkózni a saját korának trendjéhez. 1967-re elvégezte az amúgy nem túl színvonalas Marxizmus-Leninizmus Esti Egyetem politikai gazdaságtani levelező tagozatán folytatott tanulmányait és ekkor már évek óta ugyanitt oktatói statust töltött be a Filozófia tanszéken.⁶⁸² Az itt szerzett tudásanyag jól jöhetett egy egyházi vonalon dolgozó egyénnek a „világnézeti nevelés” terén, tehát valamilyen szempontból Borai Emil is elindult a kezdetleges és korlátozott professzionalizmus útján.⁶⁸³

Összegzés

Az 1956-os forradalom a Magyar Katolikus Egyház számára némi enyhülést és új lehetőségeket jelentett. Ameddig a „párt” a rend helyreállításán, a megtorlások lefolytatásán és a konszolidáción fáradozott, addig a papság mindent megtett azért, hogy amit csak lehet megőrizzen a felkelés vívmányaiból. Az egyházak érthető okokból nem a politikai színtéren aktivizálták erőiket, hanem a diktatúra fellazulásával újra megélelhető hitélet adta lehetőségeket igyekezett kihasználni. A misék és a különböző rítusok nagyobb figyelmet kaptak a társadalom részéről, és ez a jelenség a forradalmat követő pár éves intervallumban valamelyest konzerválódott. A lojális párttagság, pedagógusok, de még a BM dolgozók és pártfunkcionáriusok is bővítették a vallásos alkalmak közönségét. Mindszenty József hercegprímás és a konzervatív főpásztorokból álló szárny intézkedései változásokat idéztek elő a békemozgalom és az egyházi kulcspozíciók színterén. Az említett módosulások kisebb-nagyobb arányban felfedezhetőek Heves megye életében, éppen úgy, mint a kádárizmus változó arculatú egyházpolitikájának érvényesülése. Az MSZMP-nek a válság után az egyházellenőrzés terén igazodnia kellett az új helyzethez. S bár 1957-ben a sztálinizmus öröksége dominált a koncepciókban, addig 1958-ra a régi módszerek tarthatatlansága és az új lehetőségek felismerése egy megújított, finomított stratégiát hívott életre. A párt a meggyengült egyházi vezetést egyre inkább partnerként kezelte, a „harcot” pedig két fronton képzelte el. Ám a végrehajtó szervek korábról átörökített állománya mentalitásánál fogva nem egyszer képtelennek bizonyult válaszolni a helyzet támasztotta kihívásokra. Velük ellentétben a felsőpapság egy része felismerte a kínáló lehetőségeket,

680 A Belügy Minisztérium és Borai Emil kapcsolatának árnyaltabb bemutatása további kutatásokat igényel.

681 MNL OL XIX-A-21-d 21. doboz 0038/1-13 Borai elvtárs munkamódszerének jellemzése 1.

682 MNL HML XXXV-22-3 15. doboz 265. őrzései egység A Heves megyei Végrehajtó Bizottság 1967. április 25. 2.

683 Kalmár Melinda az MSZMP nemzedékével kapcsolatban hasonló észrevételeket tett. Bővebben: *Kalmár M.: Ennivaló i. m. 276-277.*

s a kurzusváltást kihasználva sikerrel érvényesítette érdekeit egyháza védelmében. Igaz, hogy a hatalom pontosan az állam és az egyházak együttműködésével akart éket vetni a püspökök és az alsópapság közé. Az MSZMP nemzedékéről összességében elmondható, hogy kontinuitást mutat az előző korszakkal, hiszen a régi ellenfeleivel szeretett és tudott tárgyalni. A politikai elit a rendszer működtetését modernizálta, de csak annyira, amennyire feltétlenül szükségesnek látta.⁶⁸⁴ Végezetül, ha össze akarjuk vetni a Rákosi-korszak és a kádárizmus egyházpolitikájának legfőbb sajátosságát, érdemes lehet Gyarmati György és Balogh Margit gondolatait idéznünk. Gyarmati arra jutott, hogy Rákosi Mátyás jócskán elszámolta magát, amikor az egyházakat a politikai pártok egyikeként kezelte. Azt már nehezebb eldönteni – írta ugyanő –, hogy az akkori első titkár vajon szimplán nem volt tisztában az „ellenség” mély társadalmi beágyazottságával, vagy pont erre hivatkozva vélte úgy, hogy a legagresszívabb hatalmi eszközökkel kell harcba vonulni ellene.⁶⁸⁵ A fennmaradt források arról tanúskodnak, hogy Kádár János és az akkori politikai elit a hatalomra kerülésük után hamar, vagy már talán abban a pillanatban felfogta a korábbi kizárólagosan brutális módszerek hasznavehetetlenségét. Balogh Margit szerint az MSZMP a nemzetközi elismertség, a labilis belpolitika oldása és a gazdasági tervek megvalósítása érdekében a nyílt megsemmisítés helyett a „nemzeti egységre” törekvő népfrempolitikát választotta.⁶⁸⁶

684 *Kalmár M.*: Ennivaló i. m. 276-277.

685 *Gyarmati György*: Egyház, sok rendszer és a történelmi idő. In: Bánkuti Gábor, Gyarmati György (szerk.) *Csapdában*. Bp. 2010. 27.

686 *Balogh M.*: Egyház és egyházpolitika i. m.

Bibliográfia

- Adriányi Gábor: A Vatikán keleti politikája 1939-1978. A Mindszenty-ügy. Budapest, Kairosz Kiadó, 2004.
- Balogh Margit: Egyház és egyházpolitika a Kádár-rendszerben. *Eszmélet folyóirat* 34. (1997)
- Balogh Margit – Gergely Jenő: Állam, egyházak, vallásgyakorlás Magyarországon 1790-2005. II. Budapest, MTA Történelemtudományi Intézet, 2005.
- Bánkuti Gábor, Gyarmati György (szerk.): Csapdában. Tanulmányok a katolikus egyház történetéből, 1945-1989. Budapest, L'Harmattan, 2010.
- Cseh Zita: Az 1956-os forradalom és megtorlás Heves megyei dokumentumai. Eger, Heves Megyei Levéltár, 2006.
- Fazekas Csaba: Egy vidéki „janicsár” különleges rekordja 1961-ből. *Egyháztörténeti vázlatok*. 2000. 1. évf. 2. szám
- Kálmán Peregrin OFM: A Magyar Katolikus Egyház helyzete a kádári egyházpolitika első éveiben a teológiai összefüggések tükrében. Doktori disszertációs kézirat. Budapest, 2014.
- Kalmár Melinda: Ennivaló és hozomány. A korai kádárizmus ideológiája. Budapest, Magvető Könyvkiadó, 1998.
- Kalmár Melinda: Történelmi galaxisok vonzásában. Magyarország és a szovjetrendszer 1945-1990. Budapest, Osiris Kiadó, 2014.
- Kápolnai Iván: Emlékezés Dr. Kiss István teológia tanárra. (1906-1981) Magyar egyháztörténeti vázaltok. *Essays in church history in Hungary*. 1–2. (2011)
- Köbel Szilvia: „Oszd meg és uralkodj”. A pártállam és az egyházak. Budapest, Rejtjel Kiadó, 2005.
- Köpeczi Bócz Edit: Az Állami Egyházügyi Hivatal tevékenysége. Haszonélvezők és kárvalottak. Budapest, Akadémia Kiadó, 2004.
- Lukács Miklós: Az Állami Egyházügyi Hivatal szervezeti változásai 1951-1989 között. *Vallástudományi Szemle* 11. (2013)
- Mindszenty József: Emlékirataim. Budapest, Helikon Kiadó, 2015.
- Pál József: Békepapok. Budapest, Egyházfórum Kiadó, 1995.
- Rácz Árpád: Nagy Képes Milleniumi Arcképcsarnok. Budapest, Rubicon – Aquilia Könyvek, 1999.
- Rainer M. János: Bevezetés a kádárizmusba. Budapest, L'Harmattan, 2011.
- Rosdy Pál (szerk.): A katolikus egyház 1956-ban. Budapest, Új Ember Kiadó, 2006.
- Soós Viktor Attila: Az Állami Egyházügyi Hivatal archontológiája. Az ÁEH szervezeti felépítése, nemzetközi kapcsolatai és dolgozóinak pályaképe. Doktori disszertációs kézirat. Budapest, 2014.

- Soós Viktor Attila, Szabó Csaba, Szigeti László: Egyházüldözés és egyházüldözők a Kádár-korszakban. Budapest, Szent István Kiadó, Luther Kiadó 2010.
- Szabó Csaba (szerk.): Magyar Katolikus Egyház 1956. Budapest, Új Ember Kiadó, 2007.
- Szecskó Károly: Kiss István élete és munkássága: egy élet Krisztus Urunk szolgálatában. Eger, Egri Érseki Hittudományi Főiskola, 1999.
- Tabajdi Gábor, Ungváry Krisztián: Elhallgatott múlt. A pártállam és a belügy. A politikai rendőrség működése Magyarországon 1956-1989. Budapest, Corvina Kiadó, 1956-os Intézet 2008.
- Zinner Tibor: Igazságszolgáltatók a pártállam őrlőkövei között I. rész. Bírak lapja. I. (1991: 2. sz.)